

ББК 63.3 (4 УКР) 634/33

**СТАВЛЕННЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КЕРІВНИЦТВА СРСР ТА ОРГАНІВ
ВЛАДИ ДО СТРАЙКУ УКРАЇНСЬКИХ ШАХТАРІВ У ЛИПНІ 1989 Р.***В. Л. Агапов, Е. В. Добров***АНОТАЦІЯ**

У статті досліджується один з політичних аспектів всеукраїнського страйку шахтарів, що відбувся в липні 1989 р. : ставлення органів влади усіх рівнів до акції, що розпочалася, та її дії. З'ясовано міру участі в конфлікті М. Горбачова, М. Рижкова, В. Щербицького, керівників обласних комітетів КПУ вуглевидобувних областей УРСР, регіональних структур КДБ, засобів масової інформації, що були підконтрольні ЦК КПРС, на різних етапах страйку. Автор вважає, що на стрімке поширення страйку вплинули показ по ЦТ прибуття 17 липня макіївських шахтарів на центральну площу Радянського району міста, а також публікація газети «Правда» 19 липня, у якій страйк був виправданий і отримав легітимність. Наведений у статті матеріал дозволяє уточнити деякі міркування, які зустрічаються у мемуарній та публіцистичній літературі щодо участі партійних комітетів і структур КДБ у подіях, що відбулися 25 років тому.

Ключові слова: ЗМІ, КДБ, КПУ, страйк, протоколи, страйкком.

Наближається двадцять п'ять річниця наймасштабнішого страйку в історії України, який відбувався з 15 до 28 липня 1989 р. за участю 300 тис. гірників. Події липня 1989 р. свідчили про відродження страйкового шахтарського руху в УРСР, мали суттєвий вплив на подальший розвиток соціально-економічного та політичного процесу. Історіографія шахтарського руху України представлена монографією «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття» [1], роботами К. Кузіної та З. Лихолобової [2], А. Русначенка [3], В. Сарбея [4]. Дослідники розкрили перебіг страйку, окреслили економічні та політичні вимоги страйкарів, його результати. Однак, залишається не з'ясованим питання щодо позиції органів союзної, республіканської, регіональної та місцевої влади до страйку, спрямованість дій влади та їх ефективність. Відповідь на них є метою статті, що пропонується читачеві. Необхідність їх вивчення стає більш зрозумілою, якщо згадати про міркування щодо причин страйків, які зустрічаються у мемуарній та публіцистичній літературі. Ю. Іоффе, який у ті роки очолював виробниче об'єднання (далі – ВО) «Стахановвугілля» стверджує: «М. Горбачов використовував шахтарів як силу, що змітає все на своєму шляху. Вони б ні за що не піднялися, якби не надійшов сигнал: можна. Для цього, ймовірно, використовували агентуру спецслужб, впливали через авторитетних серед шахтарів людей. Радянський уряд, який насправді називався не Кабмін, а Політбюро, що проводив ці страйки, переслідував цілком певні політичні цілі» [5].

Страйк у Кузбасі розпочався 10 липня 1989 р. У секретарів обласних комітетів КПУ вугледобувних регіонів передані засобами секретного зв'язку повідомлення про страйк у Кузбасі викликали занепокоєння. Однак перспектива розповсюдження на УРСР конфлікту, що розгортався у Сибіру, розглядалася як мало ймовірна. Доповіді керівників обласних структур КДБ та МВС у Донецькій, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Львівській, Волинській та Кіровоградській областях не давали підстав для серйозного занепокоєння. Шахтарі, що стали з різних причин інформаторами спецслужб, про будь-які погрози не повідомляли (удовідці Управління внутрішніх справ (далі – УВС) у Донецькій області читаємо «Не було оперативної інформації про підготовку до страйку» [6]). Тим не менше, можливість страйків допускалася. 13-го липня партійні керівники Донецької області прийшли висновку:

страйку допустити не можна. Вони вважали, що гірники Кузбасу направлять на Донбас своїх агітаторів, і тому вирішили вжити попереджувальних заходів: провести на шахтах позмінні збори, на яких гірники узяли б на себе зобов'язання не страйкувати. Перед керівниками Головного територіального управління (далі – ГТУ) «Головдонецьквугілля» було поставлене завдання терміново з'ясувати настрої у колективах, продумати шляхи погашення конфлікту у разі його початку. Від них вимагали оперативно розглядати всі питання забезпечення шахт вагонами, транспортом, вирішувати питання функціонування підприємств та соціальної інфраструктури міст. Із 15-го липня в містах Донецької області розпочалося проведення спільних нарад адміністрації шахт, рад трудових колективів та профспілкового активу. Учасники нарад намагалися виробити тактику своєї поведінки у разі конфлікту, визначити перелік вимог, котрі могли бути поставлені перед Мінвуглепромом СРСР та місцевими органами влади. На зборах гірники «погоджувалися» із позицією свого керівництва. Для узагальнення пропозицій гірників створювалися спеціальні групи.

15-го липня під час третьої зміни на шахті «Ясинівська-Глибока» ВО «Макіїввугілля» о 22 год. 30 хв. дванадцять гірників припинили роботу. Наступного дня у Макіївці на 7 шахтах страйкували 2050 шахтарів із 3900 [7]. На страйк у Макіївці відреагував Донецький обком КПУ. Його секретаріат 16-го липня прийняв постанову «Про першочергові організаційно-політичні та соціально-економічні заходи обкому партії у зв'язку зі страйками на окремих шахтах м. Макіївки» [8]. Партійні керівники області не збиралися блокувати шахти, що застрайкували, або здійснювати репресивні заходи щодо страйкарів. Позицію обкому КПУ скоріше була нейтральною. Партійний орган зажадав від депутатів обласної та міських рад повернутися обличчям до шахтарів, обмежити доступ людей до зброї, вибухівки та розмножувальної техніки. Заборонявся продаж спиртних напоїв у місцях скупчення людей. Від правоохоронних органів обком КПУ вимагав забезпечити виконання указу Президії ВР СРСР «Про порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних маніфестацій та демонстрацій», припиняти прояви хуліганських дій. Директори шахт, партійний і профспілковий актив зобов'язувалися роз'яснювати заходи партійно-державного керівництва щодо вирішення шахтарських проблем, провести наради і збори, на яких пропонувалося розглянути виконання колдоговорів. Партійні керівники зобов'язали адміністрацію шахт та партійно-профспілковий актив виявляти (не більше того – *авт.*) неформальних лідерів, а у випадках організації страйккомів забезпечити участь у них партійних, радянських та профспілкових працівників, голів і членів РТК. Були дані також усні вказівки. Оскільки страйк був галузевим, генеральні директори зобов'язувалися розмістити страйккоми у будинках об'єднань та створити необхідні умови для їх роботи. Від голів теркомів профспілки робітників вугільної промисловості (далі – ПРВП) та їх заступників вимагали, щоб вони переодягнулися у робочий одяг, були серед учасників мітингів та проводили роботу в інтересах партійних органів. Редактори обласних та міських газет отримали вказівку корегувати інформацію журналістів. Страйк шахтарів Донбасу мав сприйматися акцією робітничої солідарності із гірниками Кузбасу.

Першою реакцією союзної влади на страйк у Макіївці була урядова телеграма, що була підписана заступником голови РМ СРСР Л. Вороніним, із проханням «відновити на підприємствах нормальний трудовий ритм, виявити почуття відповідальності, розсудливості у вимозі вирішення економічних питань, які зачіпають всіх робітників країни» [9]. 16-го липня у Макіївку надійшла ще одна телеграма, яка була підписана М. Рижковим та головою ВЦРПС С. Шалаєвим. У ній пояснювалася позиція уряду та ВЦРПС щодо пенсійного забезпечення гірників.

17-го липня, коли шахтарі «Ясинівської-Глибокої» вирушили до будинку Радянського райкому КПУ, в містах області був піднятий по тривозі особовий склад

міліції. Готувався до придушення заворушень зведений загін управління внутрішніх справ облвиконкому, що складався з 910 екіпірованих та озброєних бійців. Додатково для забезпечення порядку було задіяне понад 3 тис. осіб із працівників транспортної міліції, курсантів навчальних закладів та підрозділів МВС. У повній бойовій готовності знаходилося 8,8 тис. міліціонерів. У їх розпорядження було додатково виділено 788 автомобілів, 54 пожежні машини [10]. Правоохоронні органи мали діяти відповідно до указу Президії ВР СРСР «Про внесення змін та доповнень до Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» та деяких інших законодавчих актів СРСР» (8 квітня 1989 р.). Указ вимагав від працівників міліції у разі проведення несанкціонованих мітингів та демонстрацій вживати рішучих заходів щодо наведення порядку. До осіб, що провокують заворушення, ображають або дискредитують своїми діями державні органи та громадські організації, вони зобов'язувалися застосовувати силу закону. В УВС області був розроблений план заходів щодо придушення заворушень у кожній із шести оперативних зон. «Інструкція про порядок використання органами Внутрішніх справ та Внутрішніх військ спеціальних заходів» передбачала у випадках масових заворушень для відбиття нападів на будівлі, що належать державним і громадським організаціям, застосування гумових кийків, аерозолів «Черемшина», ранцевих апаратів «Хмара», світлошумових гранат «Зоря» та «Полум'я». Терміново вирішувалися питання збільшення боезапасу для стрілецької зброї.

Спецслужби здійснювали заходи щодо впровадження «прихованих джерел» у колективи страйкувальників з метою їх роз'єднання та схилення до припинення страйку. До шахтарських міст виїхали керівні працівники регіональних управлінь КДБ. Їм було доручено вчасно інформувати центр та обласні комітети КПУ про перебіг страйку, не допустити масових заворушень. Застосування армії щодо страйкарів було виключено. Після подій у Тбілісі політичне керівництво СРСР зробило для себе принциповий висновок: війська для нейтралізації громадянських конфліктів будуть застосовуватися тільки за рішенням Політбюро ЦК КПРС. М. Рижков стверджує: «Нікому із членів Політбюро і в голову не прийшло застосовувати проти них [шаhtarів] силу» [11]. Але інформація М. Рижкова про ставлення політичної верхівки СРСР до шахтарського страйку перечить відомостям лідера гірників ВО «Карагандаугілля» П. Шумкіна, який переказує свою розмову з М. Горбачовим: «Сказав йому: «Ми тоді [у 1989 р.] вже керували ситуацією в Союзі, а Ви нічого вдіяти не могли». Він на мене подивився, як старий дідусь на онука, і відповів: «Ну, що Ви говорите! Не треба! Ситуацією ми повністю володіли. І було багато людей [...], які радили мені вас розстріляти» [12].

17-го липня керівники обласних партійних та профспілкових організацій виїхали до Макіївки, де взяли участь у мітингу на центральному майдані Радянського району. Представники партійних та радянських органів висловили свою підтримку вимог страйку. У цей же день Ворошиловградський обком КПУ довів до відома партійно-господарського активу області програму протидії страйку. Директорам шахт, профкомам та парткомам наказувалося з метою попередження стихійності створювати страйккоми, включати до їх складу комуністів, керівників та фахівців, надавати шахтарям допомогу у формуванні пакету вимог. Партійні лідери УРСР розуміли крайню необхідність створення урядової комісії для Донбасу. Пропозиції депутатів ВР СРСР від шахтарських міст УРСР про створення такої комісії М. Горбачовим до уваги не приймалися. Це питання перед керівництвом СРСР знову було поставлене у другій половині дня 17-го липня першим секретарем Донецького обкому КПУ А. Вінником. Після відвідування Макіївки він зв'язався із М. Рижковим і на запитання «Як ситуація?» відповів: «Важка. Треба терміново створювати урядову комісію» [13]. Висловлена пропозиція була цілком логічною у зв'язку із тим, що напередодні у Москві була створена партійно-урядова комісія на чолі з М. Слюньковим із метою врегулювання

конфлікту в Кузбасі (через тиждень після його початку і коли він досяг свого апогею). Голова радянського уряду М. Рижков до страйків поставився негативно. У виступі 17-го липня 1989 р. на сесії ВР СРСР він стверджував: «Ті негативні процеси, що починають розвиватися у деяких галузях [...], ще більше погіршують стан справ у країні. Не можна вирішувати нагальні й суперечливі питання у тих або інших трудових колективах силовими методами» [14]. Політбюро ЦК КПРС, секретаріат ЦК КПРС були у повній розгубленості. Свідченням тому є слова члена Політбюро ЦК КПРС М. Слюнькова: «Ми абсолютно виявилися неготовими ні до аналізу, ні до оцінки ситуації, ні до дій» [15]. Те, що ЦК КПРС був «не готовий до дій» не означає, що влада не знала про запланований страйк у Кузбасі. Автор поділяє думку А. Кацви та Д. Подкосова, які пишуть: «У 1989 р. влада знала про назріваючий конфлікт, відчувала його наближення і нічого не зробила, щоб запобігти його» [16].

У цей же день А. Вінник звернувся до М. Слюнькова та М. Щадова, котрі знаходилися у Кузбасі, із проханням зробити заяву про те, що прийняті у Кузбасі рішення з економічних та соціальних питань мають загальногалузевий характер. На прохання відреагував тільки М. Щадов. Але у надісланій у Донецьк телеграмі він міг повідомити лише те, що ЦК КПРС, уряд, ВЦРПС та Мінвуглепром СРСР «працюють над подібними питаннями для Кузбасу і всієї галузі» [17]. 18-го липня о 8 ранку до обласних комітетів КПУ надійшла телефонограма із Кемерово, у якій повідомлялося, що о 3-тій годині загальнокузбаський страйковий комітет припинив акцію. У зв'язку із рішенням про припинення страйку в Кузбасі на донецькому обласному радіо виступив перший секретар обкому КПУ і закликав гірників не страйкувати.

Керівники міських комітетів КПУ розуміли неминучість страйку і намагалися провести його організовано. У Західному Донбасі страйк було заплановано на 21 липня. У Горлівці проведення страйку припускалося у формі мітингів без зупинок вугледобування. Після отримання інформації про початок страйку на шахтах міста секретарі Горлівського МК КПУ ввечері 18-го липня провели нараду із керівниками вугільних підприємств із метою організованого проведення акції, забезпечення страйкувальників харчуванням, засобами зв'язку та транспортом. Красноармійський МК КПУ також підтримав шахтарів. Страйк розглядався їм способом, що здатний зламати монополію відомств. Керівники ВО «Красноармійськвугілля» та місцевий МК КПУ додали страйку особливого колориту. Над головами страйкувальників кружляв спортивний літак, який розкидав листівки. Шахтарів закликали не обмежуватися частковими вимогами, не зводити боротьбу за економічні права до підвищення зарплат, пенсій та збільшення тривалості відпустки. У всіх шахтарських містах партійні керівники опановували не звичну для себе роль публічних ораторів. Їм доводилося виступати перед агресивно налаштованими людьми, вмовляючи гірників розпочати роботу.

Партійна еліта Донбасу та державні управлінці відмовлялися визнати, що шахтарі взяли самостійно відстоювати свої економічні та соціальні інтереси. Секретар ЦК КПУ Б. Качура, не маючи доказів, ґрунтуючись на чутках, після призупинення акції стверджував: «Страйк виник не раптово і не стихійно. До нього готувалися. Напередодні група шахтарів із Макіївки була у Кузбасі. Кемеровці були на Донбасі. І було погоджено проведення цієї акції» [18]. Свою нездатність її запобігти партійні працівники намагалися виправдати наявністю зовнішньої сили, що організувала страйк і, тим самим, провела економічну диверсію проти промислового центру УРСР. «Ми мали справу із чітко й заздалегідь спланованою акцією. Ті, хто організував страйк, діяли вільно, розкуто, наполегливо й не мали потреби у коштах. Намагалися будь-яким засобом досягти мети» [19], – стверджували одні. «З чим ми мали справу? Зі страйком? Ні. З мітингом? Ні. Ми мали справу з бунтом. Спровокованим, спланованим заздалегідь

бунтом» [20], – говорили інші. Мета проведеної акції, за їх версією, полягала у тому, щоб руками гірників «вивести із рівноваги економічний потенціал Донбасу» [21].

У Москві не поспішали втручатися у події, які розгорталися в УРСР. М. Горбачов, який прагнув заощадити бюджетні гроші, не мав наміру поширювати на українські шахти не тільки доплати за роботу у вечірні та нічні зміни, але й оплачувати «ходові» [22]. В. Щербицький передзвонив у Кузбас членам партійно-державної комісії і висловив про своє нерозуміння дій центру [23]. 17-го липня М. Рижков ознайомився з вимогами шахтарів Макіївки та дав розпорядження частину із них задовольнити, а решту зобов'язався виконати протягом місяця. У цей же день на Донбас виїхав заступник міністра ВП СРСР А. Фісун. Йому й було доручено притамувати конфлікт. Однак ступінь гостроти ситуації в УРСР союзною владою недооцінювалася. Пропозиції А. Вінника про бажаність виступу на ЦТ М. Горбачова або М. Рижкова, про доцільність відправлення ними на Донбас телеграм, які могли б заспокоїти гірників, не були прийняті до уваги. 17-го липня на засіданні ВР СРСР під час обговорення інформації М. Рижкова про події в Кузбасі голова планової та бюджетно-фінансової комісії ВР СРСР В. Кучеренко, ще не звільнений від посади голови Донецької облради, наполягав на поширенні на Донбас рішень, що були прийняті у Кузбасі [24]. Але, погодившись із правильністю постановки питання, лідери СРСР реальних дій щодо нейтралізації страйку в УРСР не зробили. Москва, начебто, страйку на Донбасі не помічала. За всі дні конфлікту М. Горбачов жодного разу не зв'язався з першим секретарем Донецького обкому КПУ. Причину зневажливого ставлення М. Горбачову до страйкуючих шахтарів пояснює вислів міністра ВП СРСР М. Щадова: «М. Горбачов бачив страйк тільки із вікна кремлівського кабінету. Що це таке, він не розумів повністю ні тоді, ні зараз» [25]. Ставлення до Донбасу змінилося тільки 18-го липня після підписання «Протоколів» у Кузбасі. Увечері до обкомів КПУ було надіслано телеграму, що була підписана М. Горбачовим та М. Рижковим. У ній говорилося: «Повідомляємо, що прийняті по Кузбасу, що мають галузевий характер, будуть поширені на гірників, вугільників УРСР. Доведіть це до відома працівників вугільної промисловості. Просимо передати звернення ЦК КПРС й уряду СРСР до гірників, до всіх трудових колективів забезпечити безперебійну роботу, не порушувати виробничого ритму народного господарства» [26]. Центральні ЗМІ, обласні теле- та радіоканали для розповсюдження такої важливої інформації задіяні не були. Редакторка газети «Слово Краснодона» Р. Худакова обурювалася: «Цю інформацію не дали радіо та газетам. Все трималося у секреті. Чому уряд так діє всупереч власній країні та її інтересам?» [27] Доведення тексту телеграми до колективів почалося вранці 19-го липня. На деякі шахти вона надійшла у другій половині дня, коли гірники розпочали проведення мітингів.

Завзятість народних депутатів СРСР від шахтарських міст УРСР, котрі наполягали на створенні державної комісії, частково була винагороджена. Комісія була створена, але республіканська. М. Рижков зателефонував до Києва і передоручив врегулювання конфлікту ЦК КПУ та республіканському урядові. Завдання було виконано. ЦК КПУ та РМ УРСР створили комісію, до складу якої увійшли член Політбюро, секретар ЦК КПУ Б. Качура, заступник голови Президії ВР УРСР Ю. Бахтін, заступники голови РМ УРСР В. Гладуш та В. Фокін, голова українських профспілок В. Сологуб. Але комісія, що була створена, могла розглядати тільки питання, які перебували у компетенції РМ УРСР: продовольче забезпечення, житлове будівництво. Оскільки вимоги українських шахтарів мали, насамперед, виробничий характер й із ряду позицій (пенсійне забезпечення, тривалість відпусток та інші) були більш радикальними порівняно із поставленими у Кузбасі, республіканська комісія врегулювати конфлікт була не в змозі.

В УРСР кількість шахт, що страйкували, протягом 19 липня збільшилася із 82-х до 111-ти. Перспектива згорання страйку багато у чому була нейтралізована публікацією

«Правди» 19-го липня. Про події у Кузбасі газета писала: страйк «не якась буза, примхливе свавілля, а свідомий прояв сили народу, справедливе висловлення рішучого невдоволення занедбаним становищем у регіоні»[28]. Страйк центральним друкованим органом ЦК КПРС був виправданий і отримав легітимність. На засіданні ВР СРСР 19-го липня М. Горбачов говорив: «Слід розділити позицію шахтарів. Вона державницька, серйозна, гостра, але справедлива й відповідальна. Варто підтримати їх...». Але він застеріг: «Припинення роботи, зупинка енергетичних підприємств, якими є Кузбас і Донбас, якщо ще вдасться втягнути й залізничників, будуть мати далекосяжні економічні, соціальні та політичні наслідки. Треба із усією відповідальністю сказати нашим людям – це не той шлях. Якщо ми підемо шляхом дестабілізації економіки, це паралізує всю нашу роботу, всі наші перебудовні процеси, і ми будемо змушені шукати інші варіанти вирішення проблем» [29]. Сказане було правильним за змістом. Але М. Горбачов не сказав про те, що зобов'язання держави, дані шахтарям Кузбасу, поширюються на всі вугільні регіони СРСР. У зв'язку із тривалою полемікою про причетність М. Горбачова до липневого страйку, нам видається, що найбільш близько до розуміння ролі керівника держави у подіях 1989 р. наблизився Д. Мендел, який у 1990 р. писав: «М. Горбачов не бажав такої хвилі страйків. Якщо так вийшло, він, як досвідчений політик, був змушений шукати спосіб отримати свою частку дивідендів, щоб розширити свою соціальну базу у робітничому класі й ще більше послабити своїх супротивників серед вищих бюрократів. Формула, якою він скористувався, була проста: страйк є рухом робітників на підтримку реформ» [30].

Органи КДБ визначили мету своєї діяльності серед шахтарів: страйк не може бути поширений на підприємства інших галузей промисловості; невдоволення робітників повинно бути спрямоване на місцеві органи влади й Мінвуглепром СРСР як супротивників реформ; не допустити політизації страйку, поставлення вимог щодо створення в країні багатопартійної системи, засудження КПРС, підтримки Народного Руху України. Виконання цих завдань так само покладалося на МВС і ЗМІ. 19-го липня «Правда» писала: «Провалитися крізь землю треба б від сорому й негайно подати у відставку тим, хто довів людей до такого кроку» [31]. Партійна газета вносила у свідомість людей ще одну ідею: шахтарям потрібні гарантії на найвищому рівні, тому що їх стільки разів обманювали, що вони вже нікому не вірять. Позиція авторитетного партійного органу посилила скептичне ставлення українських шахтарів до влади й керівників держави. Директор шахти «Юнком» ВО «Орджонікідзевугілля» В. Ревський розповідав: «Коли ми отримали телеграму за підписом М. Горбачова й М. Рижкова та довели її до відома гірників, то реакція була прямо протилежною: нам не повірили» [32]. Через кілька днів шахтарі Донецька засумніваються у повноважності урядової комісії та щирості обіцянок М. Горбачова та М. Рижкова виконати вимоги страйкувальників.

Політичне керівництво СРСР не використовувало всіх можливостей для нейтралізації конфлікту. Лідери країни своєчасно привселюдно не заявили про те, що рішення, прийняті у Кузбасі, поширюються на всі вугільні регіони СРСР. Одночасно із виїздом до Кузбасу комісії ЦК КПРС, аналогічні комісії мали виїхати до інших вугільних регіонів і розпочати переговори із шахтарськими делегатами, щоб попередити страйк. Інформаційна політика КПРС, що була спрямована на притамування конфлікту в Кузбасі, провокувала його на Донбасі. Із текстів «Правди» гірники робили висновок, що шахтарські проблеми будуть вирішені тільки у РРФСР. «Достатньо було однієї невірної замітки у газеті «Правда», щоб відбувся емоційний вибух»[33]; «...головне, що дозволило втягнути у страйк нові шахти, це відсутність інформації або завідомо неправдива інформація Два дні телебачення нагнітало пристрасті» [34]; «...ЗМІ внесли значний внесок у створення напруженості» [35];

«... пристрасті нагніталися, кому це вигідно, не знаю» [36], –ділилися думками про причини страйку його учасники та спостерігачі.

У Москві розпочали створення урядової комісії, яка б виїхала на Донбас. Відіграла свою роль телеграма М. Горбачову народного депутата СРСР від горлівської виборчої округи Ю. Бурих, який наполягав: відтягувати вирішення питання більше не можливо, воно має бути розв'язане негайно 20-го липня. Депутат попереджав: інакше відбудуться більш різке зростання напруги та зупинка металургійних підприємств. На отриманий документ М. Рижков відреагував наступним чином. Він доручив своєму заступнику – голові Бюро РМ СРСР із ПЕК Л. Рябева виїхати на Донбас, розглянути поставлені українськими шахтарями питання та внести пропозиції до РМ СРСР [37]. Про Л. Рябева М. Рижков пише наступне: «Йому з його знанням проблем паливної енергетики важко було знайти заміну» [38].

Незабаром відбулася зустріч М. Горбачова та М. Рижкова із депутатами ВР СРСР, які представляли страйкуючі міста УРСР. Було вирішено, що статус комісії порівняно із тією, що напередодні працювала в Кузбасі, буде змінено. Комісія, що створювалася, була урядовою, а не партійно-урядовою. Очолити її уповноважили не когось із членів Політбюро ЦК КПРС, В. Щербицького, наприклад, а першого заступника голови союзного уряду Л. Рябева. Своім рішенням М. Горбачов виводив із переговорного процесу партійні органи УРСР та переводив розв'язання конфлікту із політичної в економічну площину. Через 2 години після прийняття рішення члени комісії вилетіли у Донецьк. Із Москви до міст УРСР була відправлена друга телеграма за підписом М. Горбачова та М. Рижкова: «ЦК КПРС та РМ СРСР доводять до відому трудових колективів вугільної промисловості, що рішення з Кузбасу прийняті 17/18 липня поширюються на вугільні підприємства всіх районів країни із урахуванням регіональних особливостей. ЦК КПРС та уряд СРСР закликають шахтарів, всі трудові колективи забезпечити безперебійну роботу, не порушувати виробничий режим народного господарства країни, оскільки в цьому основа вирішення всіх завдань, що стоять перед нами» [39].

Після прибуття у Донецьк члени комісії мали намір більшість ключових питань вирішити саме тут. Тут передбачалося провести також переговори із представниками Ворошиловградської та Дніпропетровської областей. Надалі прийняті у Донецьку рішення передбачалося поширити на всі вуглевидобувні області УРСР з урахуванням регіональних особливостей. Перспектива поширення страйку на шахти Західної України не розглядалася. 20 липня о 21 годині члени комісії сіли за стіл переговорів. Почалося опрацювання документа, який пізніше отримав назву «Протокол про узгоджені заходи між шахтарським страйковим комітетом м. Донецька та комісією Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС» (далі – «Протокол»). Їх з шахтарями вели чиновники вищого державного рівня, про яких М. Рижков писав: «У Раді Міністрів працювали зубри» [40]. Членам комісії належало знайти компроміс із людьми, які йшли до обкому КПУ із саморятівниками на руках, які психологічно були готові до найгіршого розвитку подій. Часу у комісії, щоб з'ясувати причини страйку в УРСР, не було. Тому використовувалася «домашня заготовка», що була застосована у Кузбасі: «Комісією Ради Міністрів та ВЦРПС встановлено, що основною причиною страйків є адміністративний диктат міністерств та відомств, недостатня наполегливість радянських, господарських та профспілкових органів щодо реалізації виробничих та соціальних проблем» [41]. Перші ж хвилини діалогу показали, що комісія прибула з метою якнайскорішого відновлення виробництва. Відразу після ознайомлення з вимогами гірників, що були підготовлені донецьким страйккомом, комісія зобов'язалася задовольнити 14 із 49, а решту запропонувала передати на розгляд Верховній Раді СРСР. Конфлікт, таким чином, пропонувалося вважати вичерпаним. Колективам, що страйкували, з нічної зміни було запропоновано розпочати роботу.

Пропозиція державної комісії шахтарями була відхилена. Розпочалися перемовини. Заступник міністра ВП СРСР член урядової комісії А. Фісун згадував про ці перемовини: «У цьому залі вальяжно, по-хамськи, у спецодязі з лампочками сиділи шахтарі. Бруд несли. Розвалилися, коли з ними діалог вели. [Ми] дискутували далеко не з кращими [представниками шахтарів]. І тоді народилися не кращі в окремих пунктах, не зовсім юридично обґрунтовані вимоги, які стали основою прийнятої постанови № 608. Протягом 36 годин потрібно було все вирішити, не виходячи з цього залу. Треба було заспокоїти людей і все місто, і всі області шахтарські» [42].

20 липня епіцентр страйкової боротьби виник у Західній Україні – у Червонограді. У четверту зміну у Львівській області не працювали 7 шахт із 12-ти. 21 липня переговори зі страйкарями вели перший секретар Львівського обкому КПУ та генеральний директор ВО «Укрзахіддугілля». За 32 пунктами вимог була досягнута домовленість. Представникам влади вдалося переконати страйкком підписати протокол і прийняти рішення про відновлення вуглевидобування. Але не всі шахтарі поїхали у шахти.

Донецький обком КПУ відкоригував свою позицію щодо до страйку. Про це свідчить документ «Про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в області під час страйку гірників». Партійні керівники сподівалися, що страйк буде припинено 22-го липня. Передбачалося, що у неділю 23-го буде вихідний день, після чого підприємства запрацюють. Вони зажадали від міськкомів та райкомів КПУ, генеральних директорів об'єднань укласти з шахтарями компромісні угоди, націлювали на співпрацю та конструктивний діалог із страйковими комітетами та зі страйкувальниками.

Обком вимагав вжити «вичерпних рішень щодо поставлених вимог, які найближчим часом дозволили б відновити роботу вугільних підприємств та нормалізувати ситуацію в області»[43]. Був розпочатий психологічний наступ на шахтарів. Із метою «правильного формування громадської думки» щодо страйку як вкрай згубного для економіки країни, обком КПУ зобов'язав партійних функціонерів підготувати, а ЗМІ опублікувати телеграми від імені трудових колективів, а також спільно зі страйккомаами розробити проекти їх звернень до робітників області про необхідність забезпечення сталої роботи підприємств. Обком зобов'язав ЗМІ, керівників міст організувати підготовку звернень та виступи перед страйкувальниками представників різних категорій населення, громадських організацій та інтелігенції. У місцях проведення мітингів передбачалося вивішувати «Екрани втрат». Управління КДБ та МВС активізували зусилля щодо впровадження до страйкових комітетів своїх людей, які мали завдання схилити шахтарських лідерів до припинення страйку.

22-го липня о другій половині дня «Протокол» був підготовлений. Із загальної кількості питань, рішення яких входило до компетенції союзного уряду (30), було вирішено 21. Із загальної кількості питань, які перебували у компетенції Мінвуглепрому СРСР (9), були вирішені 6. Рішення 24 питань (прийняття законів про відпустки, про пенсії, визнання захворювань професійними, корегування зарплати (тарифу) у відповідність до індексу зростання цін тощо) відкладалося на другу половину 1989 – 1990 рр. Владні органи наполягали на припиненні страйку. Донецький страйкком погодився припинити його із четвертої зміни 22-го липня. Перед телекамерою офіційну заяву зробив Л. Рябев. Виступили всі члени комісії, які одноставно закликали гірників розпочати роботу. О 18-ій годині Л. Рябеву зателефонував М. Горбачов. Він підтвердив: всі документи, що підписані урядовою комісією та страйковими комітетами, будуть розглянуті у ВР СРСР і будуть прийняті РМ СРСР до виконання у визначені терміни. Л. Рябев про зміст розмови з М. Горбачовим повідомив телеграмою всі міські страйккоми. Незабаром Л. Рябеву надійшла телеграма від М. Горбачова та М. Рижкова: «Заслухали Вашу інформацію про

результати розгляду питань, що поставлені шахтарями Донбасу. Доручаємо Вам проінформувати шахтарів, що всі узгоджені комісією питання будуть невідкладно розглянуті у ВР СРСР та РМ СРСР за участю представників шахтарів й відносно них будуть прийняті необхідні рішення. Від імені Верховної Ради СРСР та уряду СРСР ще раз звертаємося до шахтарів Донбасу із закликом відновити роботу. Ситуація в деяких галузях народного господарства досягла критичної межі. Зараз потрібні взаєморозуміння та спільні дії щодо нормалізації обстановки [44].».

У шахтарських містах телеграма М. Горбачова та М. Рижкова із закликом поновити роботу, постанова Донецького обкому КПУ «Про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в області під час страйку гірників» стали підставою для керівників партійних органів та адміністрації шахт щодо його завершення. Почався тиск на страйккоми. За словами члена страйккому ВО «Артемвугілля» «партійні функціонери нас, членів страйкового комітету, намагалися віддалити від людей, просто кажучи, вигнати» [45].

Члени урядової комісії, які підписанням «Протокола» у Донецьку мали намір завершити своє перебування на Донбасі, були змушені змінити початковий сценарій та виїхати у шахтарські міста, щоб укласти «Протоколи» зі страйккомами виробничих об'єднань. Протягом 5 днів «Протоколи» були підписані у 9 містах. У Торезі, Шахтарську, Сніжному, Кіровське до підписання «Протоколів» були залучені представники міської влади. Оперативність підписання «Протоколів» свідчила про формальність цієї процедури. Переконаючи страйкувальників вірити підписаним документам, Л. Рябев у Донецьку наполягав: «Якщо через півроку мого прізвища не буде у складі уряду, то знайте, я сиджу на сходинках перед будинком уряду з транспарантом, який я тут побачив «Задовольнити вимоги шахтарів!»[46].

Заява, зроблена у Москві Б. Єльциним, що тільки ВР СРСР може бути гарантом виконання вимог шахтарів, призвела до того, що гірники взяли під сумнів вірогідність виконання тільки що підписаних «Протоколів». Пропонувалося організувати прямий зв'язок із М. Горбачовим та взяти із нього обіцянку, що зобов'язання влади будуть виконані, або страйкувати до тих пір, поки не будуть задоволені всі вимоги. Було прийнято рішення делегувати групу гірників до Москви, щоб передати підписані протоколи до ВР СРСР. Влада також шукала вихід із ситуації. Голова Донецької обласної ради В. Кучеренко зателефонував на квартиру першому заступнику Голови Президії ВР СРСР А. Лук'янову із наполегливим проханням переконати М. Горбачова виступити на ЦТ. Незабаром А. Лук'янов передзвонив до Донецька і повідомив, що виступ М. Горбачова на ЦТ заплановано на 16-ту годину. Виступ відбувся і транслювався на майданах. М. Горбачов підкреслив: «Робітничий клас правильно ставить питання [...]. Робітники беруть справу у свої руки ґрунтовно. І це мене не зважаючи на весь драматизм подій дуже сильно надихає» [47]. М. Горбачов, зокрема, говорив: «Розв'язання питань у таких формах, як страйк, зведе нанівець велику справу відновлення. Я хочу шахтарів Донецька заспокоїти і повторити те, що ми у своїй телеграмі з М. Рижковим висловили: усі питання узгоджені, вони стали предметом рішень і найвідповідальніших розглядів за участю самих шахтарів» [48]. На виступ М. Горбачова майдан відповів оплесками. Але страйк у Донецьку тривав ще два дні. Особистого авторитету М. Горбачова для шахтарів виявилось недостатньо.

Делегацію шахтарів республіки під час зустрічі з М. Рижковим у Москві склали керівники страйккомів Донецька, Дзержинська, Сніжного, Червонограда та Павлограда. Після деякого доопрацювання «Протокола» та узгодження позиції уряду із М. Горбачовим гірникам були надані письмові гарантії того, що відповідно до положень цього «Протокола» уряд з питань, які входять до його компетенції, у 10-ти денний термін прийме постанову, а з питань, які входять до компетенції ВР СРСР,

внесе відповідні пропозиції. Документ підписали М. Рижков та керівники шахтарських делегацій. Протокол із донецьким страйкомом підписав також М. Горбачов.

Висновки. Партійно-державне керівництво КПРС виявилось не готовим до запобігання, нейтралізації та розв'язання конфлікту. Розповсюдження страйку провокували ЗМІ, які були підпорядковані ідеологічному відділу ЦК КПРС. Позиція регіональних партійних органів щодо страйку спочатку була нейтральною, але вони були готові до гіршого варіанту розвитку подій. Взаємоузгоджені були компромісом між державою та шахтарями. Після підписання «Протоколів» місцеві органи КПУ форсували відновлення вугледобування. Лідер держави під час страйку переважно виконував рекомендації, які могли б привести до нормалізації ситуації у вугільних регіонах, і взяв особисту участь у його призупиненні. Усіх можливостей для припинення страйку М. Горбачов і апарат ЦК КПРС не використали. Органи КДБ сприяли згортанню акції, недопущенню поєднання страйкового та національно-демократичного рухів, поставлення страйкарями антипартійних лозунгів, заважали розповсюдженню страйків на інші галузі промисловості.

РЕЗЮМЕ

Партійно-государственное руководство СССР оказалось не готовым к разрешению конфликта. Позиция региональных партийных комитетов по отношению к забастовке вначале была нейтральной, но партийные функционеры были готовы к худшему варианту развития событий. Комитеты КГБ способствовали свертыванию акции, недопущению выдвижения забастовщиками антипартийных лозунгов, препятствовали распространению забастовки на другие отрасли промышленности.

Ключевые слова: СМИ, КГБ, КПУ, забастовка, протоколы, стачком.

SUMMARY

The Party and state leadership of the USSR was appeared not to be ready to solve the conflict. The regional party committees' attitude to the strike was neutral in the beginning but the party officials were ready for the worst scenario development. The State Security Committee contributed to stopping actions, preventing strikers' anti-party slogans nomination and strikes spread in other industries.

Keywords: mass media, State Security Committee, Communist party, strike, protocols, Strike Committee.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / [В. М. Василенко, О. М. Данілін, З. Г. Лихолобова та ін.]; під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – 317 с.
2. Кузіна К. В. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950 – 1980-ті роки) / К. Кузіна, З. Лихолобова. – Донецьк, 2010. – 333 с.
3. Русначенко А. М. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 роках / А. М. Русначенко. – К. : Academia, 1995. – 230 с.
4. Сарбей В. Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації / В. Г. Сарбей // Укр. істор. журн. – 1992. – № 6. – С. 40–46.
5. Иоффе Ю. Я. Один на один с системой: воспоминания и размышления бывшего вице - премьер – министра Украины / Ю. Я. Иоффе. – Луганськ: Лугань, 1995. – С. 42.
6. Справка УВД по Донецкой области о результатах охраны правопорядка и общественной безопасности в период проведения забастовки горняками шахт Донецкой области с 16 июля по 25 июля 1989 г. (секретно). [Копия]. Июль 1989 г. // Архів автора арк. 2.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2668, арк. 86.
8. Держархів Донецької обл., ф. п. 326, оп. 136, спр. 82, арк. 4–6.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2668, арк. 3.
10. Архів автора. Справка УВД по Донецкой области о результатах охраны правопорядка и общественной безопасности в период проведения забастовки горняками шахт Донецкой области с 16 июля по 25 июля 1989 г. (секретно). Июль 1989 г., арк. 1.
11. Рыжков Н. И. Я из партии по имени Россия / Н. И. Рыжков. – М. : Обозреватель, 1995. – С. 408.
12. Цит. за кн.: Ледин И. Д. Рожденный июльскими грозами: к 20-летию создания Независимого профсоюза горняков / Ледин И. Д., Агапов В. Л., Белобрагин Н. В. – Павлоград ; Донецк : Донеччина, 2010. – С. 140.
13. Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 136, спр. 7, арк. 74.
14. Реализм практических действий. Заключительное слово Н. И. Рыжкова на I сессии ВС СССР // Известия. – 1989. – 18 июля.
15. Цит. за кн.: Лопатин Л. Н. История рабочего движения Кузбасса (1989 – 1991 гг.) / Л. Н. Лопатин. – Кемерово : Пласт, 1995. – С. 28.
16. Кацва А. М. Новое рабочее движение в СССР: становление и развитие / А. М. Кацва, Д. П. Подкосов // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – М., 1992. – Ч. I. – С. 35.
17. Телегамма // Кочегарка. – 1989. – 19 июля.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1005, арк. 38.
19. Держархів Донецької обл., ф. п. 2827, оп. 48, спр. 1, арк. 135.
20. Там само, ф. п. 326, оп. 136, спр. 149, арк. 18, 19.
21. Там само, ф. п. 2827, оп. 48, спр. 1, арк. 136
22. Лопатин Л. Н. Шахтеры и «начальство» о рабочем движении Кузбасса в 1989 – 90-е гг. : к 20-летию забастовки. (Историография. Анализ. Мнения.) / Л. Н. Лопатин – Кемерово, 2009. – С. 47–48.
23. Там само. – С. 47.
24. Кучеренко В. Моя совесть чиста / В. Кучеренко // Стахановец [орган трудового коллектива шахты «Южнодонбасская №3» ПО «Донецкуголь»]. – 1989. – 14 сентября.
25. Цит. за кн.: Лопатин Л. Н. Шахтеры и «начальство» о рабочем движении Кузбасса в 1989 – 90-е гг. – С. 54.
26. Держархів Донецької обл., ф. п. 326, оп. 136, спр. 142, арк. 2.
27. Держархів Луганської обл., ф. п. 6394, оп. 35, спр. 6, арк. 25.
28. Федосов А. Совсем не блажь шахтерская / А. Федосов // Правда. – 1989. – 19 июля.
29. Костюковский В. Кузбасс: Жаркое лето 89-го. Хроника, документы, впечатления очевидца. Размышления публициста / Костюковский В. – М.: Современник. – 1990. – С. 102, 105.
30. Мендел Д. Забастовка шахтеров : впечатления, коммент., анализ / Д. Мендел // Социс. – 1990. – № 6. – С. 62.
31. Федосов А. Совсем не блажь шахтерская.
32. Держархів Донецької обл., ф. п. 389, оп. 46, спр. 57, арк. 105.
33. Там само, ф. п. 425, оп. 66, спр. 29, арк. 142.
34. Там само, ф. п. 113, оп. 49, спр. 27, арк. 187 – 188.
35. Там само, ф. п. 425, оп. 66, спр. 29, арк. 176.
36. Там само, ф. п. 2104, оп. 56, спр. 1, арк. 145.
37. Музей історії м. Горлівка, НВФ 786.
38. Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств / Н. И. Рыжков. – М. : Новости, 1992. – С. 25.

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, №4 (54), 2013 р.

39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2668, арк. 1.
40. Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – С. 65.
41. Держархів Донецької обл., ф. п. 326, оп. 136, спр. 151, арк. 47.
42. Там само, спр. 158, арк. 57.
43. Там само, спр. 84, арк. 3.
44. Там само, ф. р. 6777, оп. 1, спр. 69, арк. 3.
45. Там само, ф. п. 232, оп. 58, спр. 19, арк. 76.
46. Бондаренко О. На площади в Донецке / О. Бондаренко // Социалистический Донбасс. – 1989. – 24 июля.
47. Интервью М. Горбачева ЦТ 23 июля 1989 г. // Вечерний Донецк. – 1989. – 24 июля.
48. Там само.

Надійшла до редакції 6.11.2013 р.